

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СОСНИЦЬКА ЯРОСЛАВА СЕРГІЇВНА

УДК 911.3:33:314(477.7)

**СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА
(НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Чернівці–2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі географії географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник кандидат географічних наук, доцент
Слащук Андрій Миколайович,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, доцент кафедри економічної та соціальної географії.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України

Олійник Ярослав Богданович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, декан географічного факультету;

кандидат географічних наук, доцент
Заячук Мирослав Дмитрович,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
доцент кафедри географії України та регіоналістики.

Захист відбудеться 29 лютого 2016 року об 11. 00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 76.051.04 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, м. Чернівці, вул. М. Коцюбинського, 2, корпус 4, ауд. 24.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23.

Автореферат розіслано 28 січня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор географічних наук, професор

В. О. Джаман

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із ключових секторів економіки держави є аграрний сектор, без ефективного розвитку якого не можливе нормальне функціонування соціуму. Розвиваючись аграрна сфера перетворювалася, видозмінювалася, відбувався процес трансформації. Значні зміни в аграрній сфері розпочалися з переходом України від командно-планової до ринкової системи господарювання. Тому, із 90-х років ХХ ст. простежено активне вивчення трансформаційних змін. Але, якщо на початку вважали, що цей процес відбувається не довго, то у даний час можна стверджувати, що трансформаційні процеси в аграрній сфері не закінчені, хоч і пройшло два десятиліття. Дослідження цих процесів має велике значення для Волинської області як аграрно-індустріального регіону із значним аграрним і трудовим потенціалом, у якому функціонують усі форми господарств.

Сучасні трансформаційні процеси у сільському господарстві поки що перебувають поза сферою інтересів суспільної географії, незважаючи на те, що ця наука володіє потужним арсеналом теоретико-методологічних прийомів, які можуть успішно використовуватись для розв'язання багатьох проблем трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва.

Такі міркування й визначили постановку проблемних питань дисертаційного дослідження, вибір його теми, мети та завдань.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи, яка виконується у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за темами ““Єврорегіон Буг”: передумови та стратегічні пріоритети сталого просторового розвитку”” (№ ДР 0109U000580), “Інноваційний механізм ефективного розвитку прикордонного регіону” (№ ДР 0108U000402), а також пов'язана з науковою тематикою кафедри географії, що проводить суспільно-географічні дослідження господарства депресивних територій (на прикладі Північно-Західного економічного району України).

Мета дисертаційної роботи – виявлення просторових особливостей сучасних трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств Волинської області, визначення його основних проблем та окреслення перспектив функціонування в євроінтеграційних процесах розвитку регіону дослідження.

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання**:

- розкрити основні підходи до визначення сутності поняття “аграрні трансформаційні процеси” в умовах нових ринкових перетворень;
- висвітлити суспільно-географічні особливості різноукладності у сільському господарстві через класифікаційні та типізаційні ознаки різних категорій господарств;

- поглибити методичні засади дослідження трансформаційних змін у сільськогосподарському виробництві регіону;
- проаналізувати основні типи факторів, що впливають на розвиток сільськогосподарського виробництва та визначають напрями трансформаційних змін у ньому;
- виявити територіальні відмінності трансформаційних змін у виробництві сільськогосподарської продукції в розрізі категорій господарств сільськогосподарського виробництва;
- здійснити оцінку та провести типізацію адміністративних районів Волинської області рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва;
- виявити основні проблеми та окреслити перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні в євроінтеграційних процесах.

Об'єктом дослідження виступають трансформаційні процеси у сільськогосподарському виробництві Волинської області.

Предмет дослідження – виявлення просторових відмінностей трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств Волинської області.

Методологічна основа та методи дослідження. Теоретичні засади дисертації формувались на підставі наукових досліджень вітчизняних економіко-географів та економістів, передусім тих, котрі займаються аграрною проблематикою, а саме: В. Г. Андрійчука, Г. В. Балабанова, П. П. Борщевського, В. С. Грицьку, Ю. Е. Губені, Я. І. Жупанського, М. Д. Заячука, В. С. Корчун, Т. Ю. Лужанської, Є. Й. Майовець, М. Й. Маліка, В. Я. Месель-Веселяка, І. Ф. Мукомеля, В. П. Нагірної, М. Д. Пістуна, І. М. Пушкаря, І. І. Ранця, П. Т. Саблука, В. Ф. Семенова, Р. А. Слав'юка, П. О. Сухого, Г. В. Черевка, Р. А. Язиніної й деяких інших учених.

Методологічною основою роботи є системний підхід до вивчення соціально-економічних процесів і явищ формування трансформаційних змін у сільськогосподарському виробництві. У процесі наукового дослідження використано низку методів, з-поміж яких найважливішими є теоретичного узагальнення, порівняння та аналізу – для розкриття змісту понять за темою дослідження та визначення їхнього місця у структурі поняттєво-термінологічного апарату; системно-структурний аналіз – для систематизації чинників, що впливають на формування сільськогосподарського виробництва та визначають його трансформаційні зміни; порівняльний – для виявлення спільних та відмінних трансформаційних ознак сільськогосподарського виробництва; кластерний аналіз – для типології одиниць територіального поділу Волинської області за рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва; картографічний – для дослідження просторових відмінностей трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва.

Наукова новизна одержаних результатів:

Вперше:

- всебічно розкрито просторові особливості трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва Волинської області;
- створено серію картосхем, що відображають сучасний стан та трансформаційні зміни сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств адміністративних районів Волинської області;
- виокремлено типи районів Волинської області за рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва та особливостями трансформаційних процесів, які є результатом кластерного аналізу за двома групами показників;
- обґрунтовано перспективи створення агрокластерів відповідної спеціалізації у контексті розвитку євроінтеграційних процесів у регіоні досліджень.

Удосконалено:

- теоретико-методичні положення дослідження трансформаційних процесів у сільському господарстві;
- класифікацію та типізацію сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та підсобних господарств населення;
- систему чинників, що впливають на аграрні трансформаційні процеси регіону.

Отримали подальший розвиток:

- конкретизація змісту поняття “аграрна трансформація”;
- уточнення критеріїв та показників для аналізу аграрних трансформацій на регіональному рівні.

Практичне значення одержаних результатів:

- нові терміни й поняття, які запропоновано в дисертації, можуть слугувати вдосконаленню аграрного складового української суспільної географії;
- запропоновані способи покращення функціонування сільськогосподарського виробництва у Волинській області можуть бути використані під час складання прикладних програм розвитку регіону Волинською обласною державною адміністрацією;
- результати дослідження можливо безпосередньо реалізувати, як самостійний проект створення агрокластерів у регіоні досліджень державними та регіональними органами управління і місцевого самоврядування Волинської області та врахувати в процесі розробки програм розвитку, заходів оптимізації сільськогосподарського виробництва.

Окремі положення дисертаційного дослідження застосовано у навчально-виховному процесі у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки на географічному факультеті при викладанні курсів “Географія АПК”, “Економічна та соціальна географія України”, “Регіональна економіка”, “СГК Волинської області” “Економічний потенціал регіону”.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дисертаційного дослідження висвітлено на українських та міжнародних науково-практичних конференціях: “Молода наука Волині: пріоритети та

перспективи досліджень” (Луцьк 2010, 2011, 2012), “Молодежь и наука: реальность и будущее” (Невинномськ, Російська Федерація, 2011), “Географія та екологія: наука і освіта” (Умань, 2012), “Географічні та геоекологічні дослідження в Україні та суміжних територіях” (Сімферополь, 2013), “Природничі науки в системі освіти” (Умань, 2013), “Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбутнє” (Луганськ, 2013), “Географія Рівненщини та суміжних областей” (Рівне, 2014) “Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика” (Чернівці, 2014).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 16 наукових публікаціях: 8 статей (з яких 5 – у фахових виданнях та 3 у зарубіжних виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз) та 10 праць апробаційного характеру. Загальний обсяг публікацій становить 3.58 ум. др. арк., з них 1.42 ум. др. арк. – у фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з основної частини та додатків. Основна частина охоплює вступ, три розділи, висновки й список використаних джерел. Її викладено на 225 сторінках (із яких 173 сторінки – текстова частина), ілюстровано 10 картосхемами, 25 рисунками та 6 таблицями. Список використаних джерел нараховує 255 позицій, з яких 6 – публікації іноземними (крім російської) мовами. Двадцять додатків містять 18 таблиць і дві схеми.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* зазначено актуальність теми дисертації, визначено сутність і стан розробки наукової проблеми, об’єкт і предмет дослідження, сформульовано мету й основні завдання, висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, указано форми апробації та оприлюднення результатів роботи, наведено кількість публікацій за темою дисертації, виокремлено особистий внесок здобувача у виконанні поставлених завдань і реалізацію результатів.

У *першому розділі* **“Теоретико-методичні основи дослідження трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві”** розглянуто теоретичні й методичні аспекти трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві регіонального рівня, зокрема розкрито суть поняття “трансформація” та її структурні складники, визначено різні підходи до типології та класифікації різних категорій господарств.

На підставі аналізу та узагальнення наявних поглядів на трансформаційні процеси, враховуючи територіальні та просторово-часові аспекти, трансформаційні процеси в сільському господарстві трактовано як зміни, що відбуваються у галузевій, територіальній та управлінській

структурах аграрної сфери різних масштабів, зумовлених трансформацією економічної системи в цілому чи певних її елементів.

Сучасна трансформація сільськогосподарського виробництва економіки країни полягає у здійсненні організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових, технічних заходів, спрямованих на реорганізацію підприємств, зміну форм власності, управління, організаційно-правової форми, що сприятиме фінансовому оздоровленню економіки, збільшенню обсягів випуску конкурентоспроможної продукції, підвищенню ефективності виробництва.

Для кращого розуміння сутності трансформації сільськогосподарського виробництва запропоновано її типізацію за такими класифікаційними ознаками, як економічний зміст, мета, завдання, чинники, масштабом, охопленням елементів, характером, часовим інтервалом.

Дослідженням встановлено, що в основі трансформаційних процесів аграрного сектора України лежить реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств на нові форми господарювання ринкового типу через зміну форм власності на землю й майно. У результаті цього в аграрному виробництві беруть участь три категорії господарств: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та особисті селянські господарства, які пропонується поєднати у типи на основі таких ознак, як географічне положення, виникнення, транспортно-географічне положення, ступінь переробки сировини, сервісне обслуговування, спеціалізація, інвестиційна привабливість і форма інвестування, масштаб охоплення ринків, функції, вид утворення та формування статутного фонду підприємства.

Аналіз сучасних методологічних підходів до дослідження закономірностей розвитку сільського господарства й трансформацій у ньому вітчизняними та зарубіжними вченими-географами, економістами засвідчує, що увагу здебільшого зосереджено на розв'язанні окремих проблем галузі. Зокрема, значний внесок у вивчення трансформаційних змін в економіці аграрної сфери зроблено економістами В. С. Амбросовим, М. О. Бородіною, Т. В. Божидарніком, М. В. Болдуєвим, З. І. Галушкою, О. П. Гальцовою, Ю. С. Губені, І. Б. Лещиком, П. Т. Саблуком, В. Ю. Юрчишиним та ін. У суспільно-географічній науці дослідження трансформації у сільському господарстві, зокрема структурних зрушень регіонального рівня, висвітлено у працях В. С. Грицку, трансформаційні зміни окремих галузей сільського господарства розкрито у працях В. П. Нагірної, в агропродовольчому комплексі – у наукових розвідках П. О. Сухого, трансформаційні зміни фермерських господарств – у працях М. Д. Заячука.

Ураховуючи аналіз спеціальної наукової літератури теоретико-методичних підходів дослідження трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві запропоновано здійснювати аналіз дослідження аграрних трансформацій регіонального рівня із застосуванням системного підходу впродовж чотирьох етапів: підготовчого, аналізу умов та чинників функціонування сільськогосподарського виробництва й напрямів

його трансформацій, системно-структурного аналізу, рекомендаційного (рис. 1.). Запропоновано компоненти системно-структурного аналізу, кожен із яких має кількісне вираження у вигляді показників у розрізі низових адміністративних районів, порівняння котрих дає змогу виявити кількісні, якісні та територіальні відмінності у специфіці аграрних трансформаційних змін.

У другому розділі – **“Аналіз умов і чинників формування та трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва Волинської області”** присвячено класифікації та аналізу історико-географічних, природно-географічних, і соціально-економічних чинників, що впливають на формування сільськогосподарського виробництва у Волинській області та перебіг процесів у ньому.

На формування, функціонування сільськогосподарського виробництва та трансформаційні процеси у ньому впливають дві основні групи чинників: ті які впливають на функціонування сільськогосподарського виробництва (історико-географічні, природно-географічні) та ті які спричиняють у ньому трансформації (соціально-економічні).

Становлення багатокладності на території Волинської області має значні історичні передумови, у яких можна виокремити три основні етапи: до радянський, що характеризувався зародженням сільськогосподарського виробництва та формуванням різних форм власності; радянський період, який зазначився зростанням сільськогосподарського виробництва і здійсненням виробництва в одній формі власності – колективній; та новий (пострадянський), що призвів до занепаду аграрного виробництва, деструктуризації та поляризації сільськогосподарського виробництва.

Рівнинність рельєфу, помірність клімату та різноманітність ґрунтового покриву позитивно вплинули на розвиток та багатогалузевість сільськогосподарського виробництва у Волинській області.

Загальний земельний фонд Волинської області становить 2014,4 тис. га, із них 54,7 % припадає на сільськогосподарські угіддя. Найбільша їх частка припадає на підсобні господарства населення – 54,8 %, 25,4 % – на сільськогосподарські підприємства і лише 2,7 % – на фермерські господарства.

Вигідне економіко-географічне положення відносно аграрних вітчизняних і зарубіжних ринків, значний демографічний потенціал сприяють розвитку сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств Волинської області. Проте, низька матеріально-технічна забезпеченість сільськогосподарських підприємств, низька інвестиційна привабливість, нерозвиненість виробничої та соціальної інфраструктури призводять до низької конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції і, як наслідок, низькорентабельності підприємств й зменшення їх кількості.

Рис.1. Етапи дослідження сучасних трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва

У *третьому розділі* **“Регіональні аспекти трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва Волинської області”** охарактеризовано особливості сучасних трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств з 2009 до 2013 рр., виокремлено проблеми та перспективи розвитку аграрного сектора економіки регіону.

У розрізі аграрних підприємств, яких у Волинській області діяло 379, переважаючою формою були господарські товариства (41,1 % загального числа агроформувань). Середній розмір такого підприємства у регіоні за період дослідження зменшився на 1560 га і склав 2930 га. Їх питома вага у 2013 р. у виробництві валової продукції області становить 38%.

Для агроформувань упродовж п'яти років простежена тенденцію стабільного росту та темпів приросту виробництва, які на 3,4 – 10,8 % вищі порівняно з особистими селянськими господарствами. Значною мірою це пов'язане із інтенсивним розвитком птахівництва та свинарства, де обсяги виробництва відносно з 2009 роком збільшилися відповідно у 3,5 та 7,2 рази, що призвело до зростання частки агроформувань у виробництві сільськогосподарської продукції.

Найчіткіше трансформаційні зміни, що відбулися за досліджуваний період у цій категорії господарств простежено в зміні структури посівних площ сільськогосподарських культур, де, наприклад, частка сої та ріпку збільшилася на 21 % і склала 23 %, а питома вага зернових зменшилась на 10,5 % і склала 25,5 % посівної площі.

Основні виробники рослинницької продукції є підприємства Горохівського, Володимир-Волинського, Локачинського та Луцького районів (61 % від загального збору цієї продукції усіма сільськогосподарськими підприємствами) і з характерною тенденцією зосередження основної частки виробництва продукції рослинництва на декількох великих сільськогосподарських підприємствах регіону. Так, 27,5 % загального обсягу виробництва ріпаку забезпечують п'ять господарств із 97.

Лідерами з виробництва тваринницької продукції є підприємства Турійського, Ковельського та Володимир-Волинського районів. Особливістю галузі є зростання частки великих підприємств у виробництві продукції тваринництва – 7,1 % агроформувань утримують понад 74 % поголів'я свиней; на 3-х підприємствах регіону зосереджувалось 97,5 % загальнообласного поголів'я птиці.

Станом на 2013 р. у Волинській області зареєстровано 724 фермерських господарств. Для них характерне є зростання їх кількості та нарощування обсягів виробництва. Найбільше фермерських господарств зареєстровано в Горохівському, Ковельському, Володимир-Волинському та Луцькому районах. Середній розмір фермерського господарства збільшився на 25 га і становив 62 га. У структурі посівної площі найбільшу частку складають зернові культури, проте, як і у сільськогосподарських підприємствах,

простежено тенденцію до збільшення посівів сої та ріпаку (із 1,5 до 19 %). Для цієї категорії господарств власиве є зростання поголів'я ВРХ та свиней, що особливо помітно у Турійському та Рожищенському районах.

Вагоме місце в регіоні досліджень належить особистим селянським господарствам, діяльність яких спрямована не лише на забезпечення власних продовольчих потреб, але й на покращення власного бюджету за допомогою реалізації надлишкової продукції. Частка цієї категорії господарств у загальному виробництві валової продукції сільського господарства області склала 65,5 % і просторово змінюється від 99,1 % у Камінь-Каширському до 35,5% у Володимир-Волинському районах.

Просежено тенденцію зменшення частки особистих селянських господарств населення у виробництві продукції рослинництва до загальної частки виробництва аналогічної продукції усіма категоріями господарств на 3 %. Але особисті селянські господарства і надалі залишаються основними виробниками картоплі та овочів – 99,5 % від загальнообласного обсягу картоплі та овочів; цукрових буряків – 65 %; зернових – 45 %. Особисті селянські господарства дають 66,3 % продукції тваринництва загальнообласного виробництва цієї продукції, зокрема молока – 81 %, м'яса – 72 %.

Структурні зміни сільськогосподарських угідь, особливості матеріально-технічного забезпечення, трансформаційні зміни у структурному співвідношенні категорій сільськогосподарських господарств та їх виробничої спеціалізації, зумовили значні просторові відмінності у сільськогосподарському виробництві регіону.

Інструментом багатовимірної типізації сільськогосподарського виробництва адміністративних районів у роботі став кластерний аналіз, основою якого послугували вихідні показники, що найповніше відображають стан його розвитку та трансформаційних змін у ньому, які об'єднано нами у дві групи. До першої групи включено узагальнені показники, що свідчать рівень розвитку сільськогосподарського виробництва, до другої – ті показники, що характеризують трансформаційні процеси у різних категоріях господарств.

За допомогою методу нормування вище названих показників подолано різномасштабність та приведено їх до спільної основи. Використовуючи коефіцієнт подібності була побудована дендрограма ієрархічної кластеризації районів, яка дала змогу окреслити п'ять районів за рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва: Північно-Східний, Північно-Західний, Центральний, Південний та Південно-Західний (рис. 2).

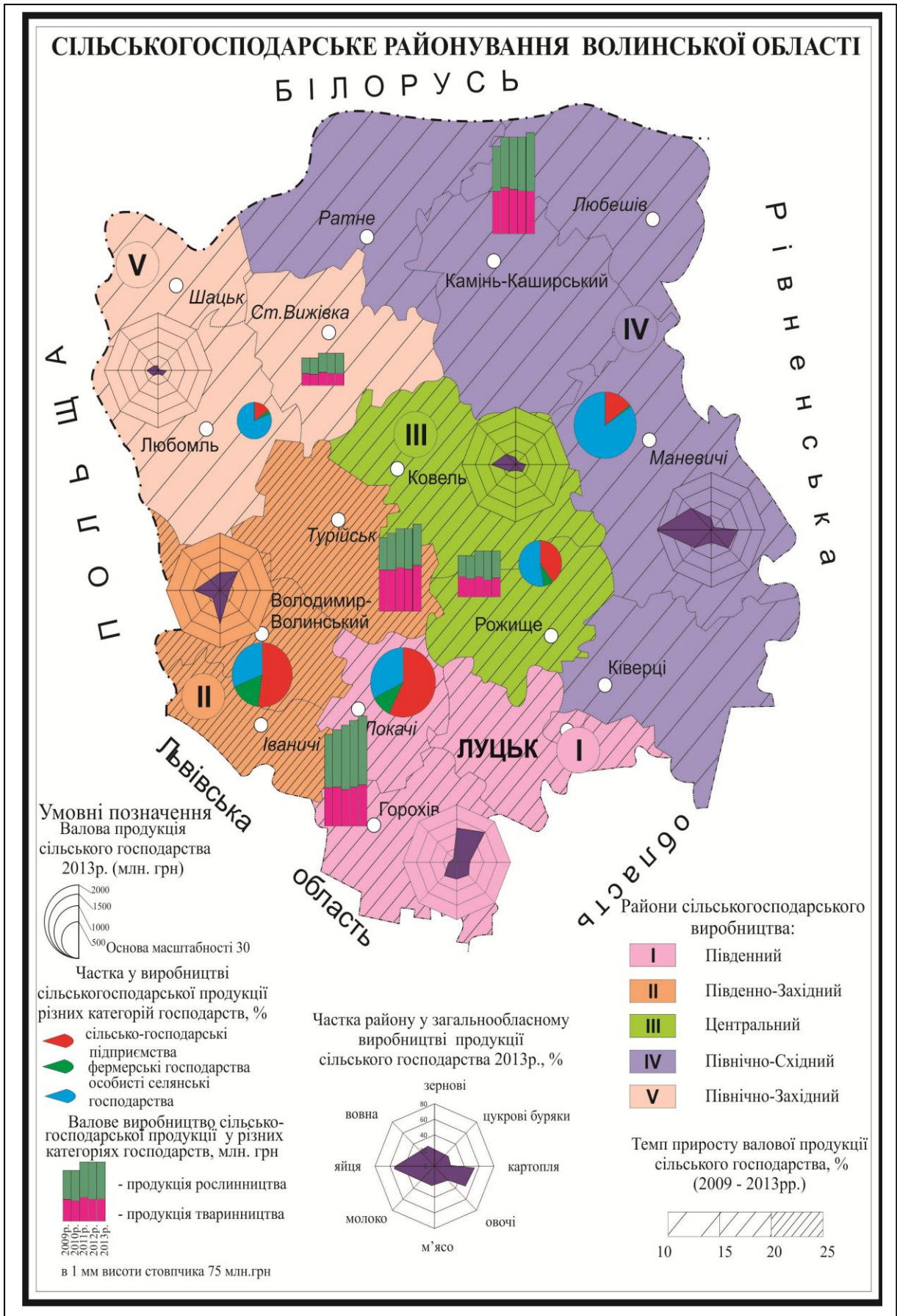

Рис. 2. Сільськогосподарське районування Волинської області

Південний район, що займає 2849 км² (14,1 %) площі області, виробляє 28,8 % валової продукції сільського господарства області, характеризується високою часткою товарного сільськогосподарського виробництва (63,0 %), високими показниками темпів приросту сільськогосподарської продукції (36,0 %), переважанням рослинництва над тваринництвом (відповідно 62,5 % і 35,5 %) та споживчо-товарним типом особистих селянських господарств.

На Південний район припадає 42,7 % загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 58,8 % цукрових буряків, 18,8 % картоплі, 25 % овочів, 23,3 % м'яса, 26,2 % молока, 29,5 % яєць, 6,7 % вовни. У районі утримують 26,1 % загальнообласного поголів'я ВРХ, 23,9 % свиней, 14,9 % овець та кіз, 21,2 % птиці.

Південно-Західний район займає площу 2923 тис. км², що становить 14,5 % області і виробляє 23,6 % валової сільськогосподарської продукції області. У районі прослідковується найвищий показник темпу приросту виробництва сільськогосподарської продукції – 24,4 %, та найвища частка товарного сільського виробництва (68,5 %). Особливістю району є переважання тваринницької продукції над рослинницькою – відповідно 51,5 та 48,2 %. У Південно-Західному районі переважає споживчий тип особистих селянських господарств.

На Південно-Західний район припадає 24,8 % загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 37,2 % цукрових буряків, 14,3 %, картоплі, 15,6 % овочів, 46,8 % м'яса, 15,2 % молока, 16,8 % яєць, 21 % вовни. У районі утримують 15,5 % загальнообласного поголів'я ВРХ, 19,2 % свиней, 19,7 % овець та кіз, 50,6 % птиці.

Центральний район займає 17,1 % площі області (142,1 км²). Тут виробляється 12,4 % валової продукції сільського господарства загальнообласного виробництва. Темп приросту сільськогосподарської продукції становить 16 %. Частка товарного сільського господарства складає 48,7 %. У розподілі валової продукції району 58,1 % припадає на рослинництво. Центральний район характеризується наявністю особистих селянських господарств споживчого типу з окремими елементами ОСГ споживчо-товарного типу.

На Центральний район припадає 9,8 % загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 4,9 % цукрових буряків, 15,1 % картоплі, 13,9 % овочів, 8,0 % м'яса, 13,3 % молока, 14,5 % яєць, 20,5% вовни. У районі утримується 17,9 % загальнообласного поголів'я ВРХ, 17,4 % свиней, 2,9 % овець та кіз, 6,0 % птиці.

Площа *Північно-Східного району* – 8310 км² (41,2 % площі області). На район припадає 26,7 % сільськогосподарської продукції області. Він характеризується найнижчим показником темпу приросту валової продукції сільського господарства – 13 %, і найнижчим показником товарного виробництва – 15,5 %. Рослинництво переважає над тваринництвом і

становить 58,9 %. Переважають товарно-споживчі особисті селянські господарства.

На Північно-Східний район припадає 16,1 % загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 4,8 % цукрових буряків, 38,9 % картоплі, 35,9 % овочів, 17,1 % м'яса, 34,8 % молока, 27,0 % яєць, 42,9 % вовни. Тут утримують 31,6 % загальнообласного поголів'я ВРХ, 30,6 % свиней, 5,8 % овець та кіз, 15,9 % птиці.

Північно-Західний район, займає площу 3361 км², що становить 16,8 % від загальної площі області і виробляє 8,3 % валової продукції сільського господарства області, у розподілі якої 58,9 % припадає на рослинництво. Темп приросту валової продукції сільського господарства становить 14 % за досліджуваний період. Частка товарного сільського господарства становить 18,9 %. Переважають споживчі особисті селянські господарства.

На Північно-Західний район припадає 6,6 % загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 1,3 % цукрових буряків, 12,9 % картоплі, 9,6 % овочів, 4,8 % м'яса, 10,3 % молока, 10,6 % яєць, 8,9 % вовни. У районі утримують 9,0 % загальнообласного поголів'я ВРХ, 8,4 % свиней, 10,2 % овець та кіз, 5,5 % птиці.

У процесі аналізу трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва Волинської області було встановлено, що основними його проблемами є: підвищення цін на енергоносії, яке призводить до зростання вартості виробництва та зниження її конкурентоспроможності на вітчизняному та європейському ринках; переважання капіталомістких, подекуди і трудомістких виробництв; високий ступінь зношеності основних фондів сільськогосподарських підприємств; значна виснаженість земель сільськогосподарського призначення, масовий виїзд за кордон кадрів високої кваліфікації; відсутність продуманої інформаційної стратегії просування вітчизняної сільськогосподарської продукції на європейський ринок.

Часткове розв'язання зазначених проблем може бути здійснено за рахунок формування аграрних кластерів. За допомогою математико-статистичних методів, зокрема методу кластерного аналізу та індексу спеціалізації виділено плодоовочевий, цукровий та молокопродуктовий кластери. Вони дадуть змогу збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, покращити її конкурентоспроможність, оновити виробничу та соціальну інфраструктуру села, забезпечити робочими місцями надлишок трудових ресурсів.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі проаналізовано особливості та просторові відмінності сучасних трансформаційних процесів сільськогосподарського

виробництва у різних категоріях господарств Волинської області. Найбільш важливе наукове значення мають такі положення, висновки та рекомендації:

1. На підставі аналітичної систематизації представлених у спеціальній науковій літературі теоретичних підходів до визначення сутності аграрних трансформаційних процесів запропоновано трактувати їх як процеси, що призводять до змін галузевого, територіального та організаційно-управлінського характеру системи аграрної сфери на різних масштабах, зумовлені трансформацією економічної системи в цілому чи певних її елементів. Вивчення трансформаційних процесів не можливе без детального розгляду її складових: організаційно-правової, територіальної, галузевої, земельної, економічної, демографічно-розселенської та інфраструктурної трансформацій. Аналіз трансформаційних процесів регіону передбачає дослідження різних категорій господарств, оскільки вони найповніше відображають зміни, що відбуваються у сільському господарстві. За відсутності в науковій літературі єдиної типізації сільськогосподарських підприємств пропонується типізувати їх за такими ознаками: географічним положенням, історією виникнення, походженням, ступенем переробки сировини, зв'язками з промисловістю, спеціалізацією, інвестиційною привабливістю, формою інвестування, масштабами охоплення ринків, функцією, за видом утворення і формування статутного фонду підприємства.

2. Удосконалено методику дослідження аналізу аграрних трансформацій регіонального рівня, що реалізується за допомогою застосування системного підходу і передбачає здійснення 4 етапів, під час яких аналізуються чинники, що впливають на формування сільськогосподарського виробництва та визначають напрями трансформаційних змін, виконано системно-структурний аналіз сучасних аграрних ринкових перетворень у розрізі категорій господарств на підставі низки компонентів, кожен із яких має кількісне вираження у вигляді показників у розрізі низових адміністративних районів, порівняння яких сприяє виявити кількісні, якісні та територіальні відмінності у специфіці аграрних трансформаційних змін, а також, виокремленню основних проблем та перспективних напрямів розвитку сільськогосподарського виробництва.

3. Трансформаційні зміни у сільськогосподарському виробництві досліджуваного регіону відбувались впродовж тривалого історичного періоду. Виокремлено три основні етапи трансформацій у сільському господарстві: дорадянський період (характеризується становленням сільського господарства на території області, формуванням земельної власності, низкою аграрних реформ, що проводились на території Волині різними державами); радянський період (характеризується становленням колективної власності на засоби праці, переважанням колгоспів та радгоспів, як основних організаційних форм підприємництва на селі, зростанням валового виробництва сільськогосподарської продукції) та післярадянський період (зміна форм власності на землю, реорганізація сільськогосподарських

підприємств, виникнення фермерства, зміна галузевого та територіального виробництва та різкий спад виробництва сільськогосподарської продукції).

У межах об'єкта дослідження визначені та проаналізовані основні регіональні чинники впливу на формування сільськогосподарського виробництва та трансформаційні процеси в ньому, серед яких найважливі природні умови та ресурси, суспільно-географічне положення, демографічні, соціально-економічні та транспортно-географічні чинники.

4. Установлено, що в регіоні дослідження відбулися значні трансформаційні зрушення, індикатор яких просторово-часові зміни кількісних та якісних показників сільськогосподарського виробництва у різних категоріях господарств.

У розрізі сільськогосподарських підприємств, яких у Волинській області функціонує 379, переважаючою формою є господарські товариства (41,1 % загального числа агроформувань). Характерними тенденціями є: ріст валового виробництва сільськогосподарської продукції за досліджуваний період до 33,6 %; зростання частки сільськогосподарських підприємств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції до 40,1 %; переважання у структурі виробництва сільськогосподарської продукції рослинництва над тваринництвом – 56,3 % до 43,7 %.

Трансформаційні процеси, що відбулися за досліджуваний період зумовили структурні зрушення у посівних площах сільськогосподарських культур: на 10,7 % збільшилася посівна площа під зерновими культурами, на 10,6 % – під ріпаком, на 14,2 % – картоплею та у 17 раз збільшились посіви сої; зменшилися посіви цукрових буряків (-10,6 %) та кормових культур (-17,1 %).

Основні виробники рослинницької продукції – сільськогосподарські підприємства Горохівського, Володимир-Волинського, Локачинського та Луцького районів (61 % від загального збору даної продукції усіма сільськогосподарськими підприємствами) і з характерною тенденцією зосередження основної частки виробництва продукції рослинництва у декількох великих сільськогосподарських підприємствах області (27,5 % загального обсягу виробництва ріпаку забезпечують 5 господарств із 97).

Сільськогосподарські підприємства виробляють 29,1 % тваринницької продукції області, що вироблена усіма категоріями господарств. Лідерами з виробництва тваринницької продукції є підприємства Турійського, Ковельського та Володимир-Волинського районів. Особливістю галузі є зростання частки великих підприємств у виробництві продукції тваринництва: 7,1 % агроформувань утримують понад 74 % поголів'я свиней; на 3-х підприємствах регіону зосереджено 97,5 % загальнообласного поголів'я птиці.

5. Для фермерських господарств області характерним є: з 2009 р. зростання їх кількості (724 фермерських господарства (+18)); збільшення середніх розмірів фермерського господарства (з 37 га до 62 га); нарощування обсягів виробництва (частка фермерських господарств у загальному

виробництві сільськогосподарської продукції області збільшилась на 20,2 %). Найбільша кількість фермерських господарств знаходиться у Горохівському (124), Ковельському (102), Володимир-Волинському (89) та Луцькому (78) районах. Найменше фермерських господарств зосереджено у Любомльському (8), Маневицькому (5) та Шацькому (3) районах. У структурі посівної площі найбільшу частку складають зернові культури, проте, як і у сільськогосподарських підприємствах, спостерігається тенденція збільшення посівів сої та ріпаку (з 1,5 % до 19 %). У цій категорії господарств простежено поголів'я ВРХ та свиней, особливо у Турійському та Рожищенському районах.

Вагоме місце в регіоні досліджень належить особистим селянським господарствами населення, діяльність яких спрямована не лише на забезпечення власних продовольчих потреб, але й покращення власного бюджету за рахунок реалізацією надлишкової продукції. Частка цієї категорії господарств у загальному виробництві валової продукції сільського господарства області склала 65,5 % і просторово змінюється від 99,1 % у Камінь-Каширському до 35,5% у Володимир-Волинському районах.

Простежено тенденцію щодо зменшення частки особистих селянських господарств населення у виробництві продукції рослинництва до загальної частки виробництва аналогічної продукції усіма категоріями господарств на 3 %. Але ОСГ і надалі залишаються основними виробниками картоплі (98,5 % загальнообласного виробництва, темп приросту посівних площ 2 %), овочів (відповідно 99,5 % та 13 %) цукрових буряків (41,4 % та 67,7 %), зернових (45 % та 10,1 %). Особисті селянські господарства виробляють 66,3 % продукції тваринництва, зокрема, 83 % від загального обсягу виробництва молока в області та 52 % від загального обсягу реалізованої продукції худоби та птиці у забійній вазі.

6. Результати багатовимірної типізації адміністративних районів, проведеної методом кластеризації, дозволили виділити п'ять типів районів за подібністю трансформаційних процесів і рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва: Північно-Східний, Північно-Західний, Центральний, Південний та Південно-Західний. Оскільки, поляризація товарного сільського господарства характерна для південних районів області, тому на даній території найвищі показники розвитку сільськогосподарських підприємств, значна частка фермерських господарств, та значно вища товарність особистих селянських господарств населення. Північні райони характеризуються як депресивні, для яких властиве є напівтоварне сільськогосподарське виробництво, оскільки основними виробниками є підсобні господарства населення. Таку ситуацію у північних районах області може змінити розвиток зеленого туризму.

7. У процесі аналізу трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва Волинської області було виявлено основні проблеми сільськогосподарського виробництва та розроблено практичні рекомендації по структурі та формуванню агрокластерів – овочевого, цукрового,

молокопродуктового. Основними перспективами створення кластерів у Волинській області є створення конкурентоспроможної продукції на регіональному та національному аграрному ринку, підвищення зайнятості населення, відновлення окремих галузей сільськогосподарського виробництва в регіоні дослідження.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та виданнях іноземних держав

1. Лижник Я. С. Особливості функціонування первинної ланки агробізнесу в різних категоріях сільськогосподарських господарствах Волинської області / Я. С. Лижник, А. М. Слащук // Наук. вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Географічні науки. – Луцьк: РВВ Вежа, 2012. – №9 – С. 43–46 (Особистий внесок автора: проведено аналіз сучасного функціонування сільського господарства, як первинної ланки агробізнесу).

2. Лижник Я. С. Развитие рынка агролизинговых услуг Украины в условиях мирового экономического кризиса / Я. С. Лижник // Материалы IV Международной научно-практической конференции „Молодежь и наука: реальность и будущее” Том IV Естественные и прикладные науки. – м. Невинномысск, 2011. – С. 395–397.

3. Поручинська І. В. Порівняльна характеристика демографічного потенціалу Волинської області України та Брестської області Республіки Білорусь / І. В. Поручинська, В. І. Поручинський, А. М. Слащук, Я. С. Сосницька // Природнае асяроддзе Палесся: асаблівасці і перспектывы развіцця : зб. навук. прац / Палескі аграрна-экалагічны інстытут НАН Беларусі; рэдкал. М. В. Міхальчук (гал. рэд.) [і інш.]. – Брэст: Альтернатива, 2014. – Вып. 7. – С. 67–69 (Особистий внесок автора: аналіз демографічної ситуації у сільській місцевості Волинської області).

4. Поручинський В. Класифікація та типологія міських поселень в Україні / В. Поручинський, Я. Сосницька // Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – С. 98–101 (Особистий внесок автора: аналіз міських поселень, що мають велику частку зайнятих у сільському господарстві).

5. Слащук А. М. Аграрний ринок, як об'єкт вивчення суспільно-географічними науками / А. М. Слащук, Я. С. Лижник // Наук. вісник ВНУ ім. Лесі Українки, Географічні науки. – Луцьк: РВВ Вежа, 2011. – №9. – С. 67–70 (Особистий внесок автора: на основі наукових розробок виокремлення аграрного ринку, як складову частину агропромислового ринку).

6. Слащук А. М. Географічні умови та фактори формування і розвитку агробізнесу Волинської області / А. М. Слащук, Я. С. Лижник // Природа

Західного Полісся та прилеглих територій. – Луцьк: РВВ Вежа, 2011. – №8. – С. 64–68 (Особистий внесок автора: аналіз факторів, що зумовлюють функціонування первинної ланки агробізнесу).

7. Сосницька Я. Особливості трансформаційних змін фермерських господарств у Волинській області: суспільно-географічні дослідження / Я. Сосницька, А. Слащук, В. Поручинський // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – 2015. – С. 38–44 (Особистий внесок автора: розкриття особливостей трансформаційних процесів, що характерні фермерським господарствам).

8. Сосницька Я. С. Трансформаційні процеси у сільському господарстві, як об'єкт дослідження суспільно-географічними науками / Я. С. Сосницька // Науковий огляд. – 2015. – № 3 (13). – С. 54–60.

Матеріали наукових конференцій та публікації в інших наукових виданнях

9. Лижник Я. С. Класифікація та типізація сільськогосподарських і агропромислових підприємств: суспільно-географічні аспекти / Я. С. Лижник, А. М. Слащук // Географічні та геоекологічні дослідження в Україні і суміжних територіях: збірник наукових статей. – Симферополь: ДІАЙПИ, 2013. – С. 177–180 (Особистий внесок автора: типізація сільськогосподарських підприємств за географічним положенням).

10. Лижник Я. С. Класифікація та типізація фермерських господарств: суспільно-географічні дослідження / Я. С. Лижник, А. М. Слащук, А. Г. Потапова // Природничі науки в системі освіти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Умань, 27 лютого 2013р.). – Умань: ПП Жовтий, 2013. – С. 73–76 (Особистий внесок автора: типізація фермерських господарств за різними типологічними ознаками).

11. Лижник Я. С. Агробізнес – нова форма функціонування АПК: суспільно-географічні аспекти / Я. С. Лижник // Географія та екологія: наука і освіта: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 26–27 квітня 2012 р.). – Умань: Видавець «Сочінський», 2012. – С. 118–120.

12. Лижник Я. С. Агропромислові кластери, як нова форма функціонування АПК: суспільно-географічні дослідження (на прикладі Волинської області) // Я. С. Лижник, А. М. Слащук // Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбуття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Луганськ, 8–10 жовтня 2013р.). – Луганськ, 2013. – С. 192–195 (Особистий внесок автора: розробка перспективних агрокластерів на території Волинської області).

13. Лижник Я. С. Розвиток ринку сільськогосподарської техніки у Волинській області / Я. С. Лижник // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Молода наука Волині:

пріоритети та перспективи досліджень ” (Луцьк, 10–11 травня 2011 р.): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – Т.3. – С. 212–213.

14. Лижник Я. С. Стан і розвиток галузей сільського господарства у різних формах господарювання агробізнесу (на прикладі Волинської області) / Я. С. Лижник // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (Луцьк, 14–15 травня 2011 р.): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. – Т.3. – С. 74–75.

15. Лижник Я. С. Суспільно-географічна оцінка матеріально-технічного стану сільськогосподарських підприємств Волинської області / Я. С. Лижник // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (Луцьк, 12–13 травня 2010 р.): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – Т.2. – С. 99–101.

16. Лижник Я. С. Суспільно-географічні дослідження лізингових відносин АПК Волинської області/ Я.С. Лижник// Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (Луцьк, 13–14 травня 2009 р.): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Т.2. – С. 48–49.

17. Сосницька Я. С. Інвестиційне забезпечення сільськогосподарських підприємств Волинської області: суспільно-географічні аспекти / Я. С. Сосницька, А. М. Слащук, Л. О. Маковецька // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 9–11 жовтня 2014 р.). – Чернівці : Видавничий дім “Родовід”, 2014. – С. 188–189 (Особистий внесок автора: висвітлення особливостей інвестування у різні форми господарювання).

18. Сосницька Я. С. Перспективні форми господарювання у сільському господарстві Волинської області: суспільно-географічні дослідження/ Сосницька Я. С., Слащук А. М. // Географія Рівненщини та суміжних областей. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 3–4 квітня, 2014 р.). – Рівне: Червінко, 2013. – С. 163–172 (Особистий внесок автора: окреслення агрологістичного центру, як перспективної форми господарювання).

АНОТАЦІЯ

Сосницька Я. С. Сучасні трансформаційні процеси сільськогосподарського виробництва (на прикладі Волинської області). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2015.

В дисертації досліджено сучасний стан трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва Волинської області. Обґрунтовано теоретичні і методичні засади вивчення аграрних трансформаційних процесів. Висвітлено суспільно-географічні особливості різноукладності у сільському господарстві через класифікаційні та типізаційні ознаки різних категорій господарств. Проведено аналіз основних чинників, що впливають на розвиток сільськогосподарського виробництва та визначають напрями трансформаційних змін у ньому. Виявлено територіальні відмінності трансформаційних змін у виробництві сільськогосподарської продукції в розрізі основних категорій господарств сільськогосподарського виробництва. Здійснено оцінку та проведено класифікацію адміністративних районів Волинської області за рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. Виявлено основні проблеми та окреслено перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні в євроінтеграційних процесах.

Ключові слова: трансформаційні процеси, сільськогосподарське виробництво, сільськогосподарське підприємство, фермерське господарство, особисте селянське господарство, агрокластер.

АННОТАЦІЯ

Сосницкая Я. С. Современные трансформационные процессы сельскохозяйственного производства (на примере Волынской области). На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02. – экономическая и социальная география. – Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Черновцы, 2015.

Теоретические и прикладные аспекты трансформационных изменений сельскохозяйственного производства Украины и отдельных ее регионов уже рассматривались во многих научных трудах. Однако данная тема остается и в настоящее время актуальной, особенно для Волынской области, поскольку данный регион определяется как аграрный со специфическим историческим развитием, географическим положением, а также особым протеканием аграрных трансформаций по сравнению с другими регионами.

Методологической основой работы является системный подход к изучению социально-экономических процессов и явлений трансформационных изменений в сельскохозяйственном производстве. В процессе научного исследования использован ряд методов, среди которых: теоретическое обобщение, сравнение, анализ, кластерный, исторический, картографический, математико-статистический и др.

В диссертации раскрыты основные подходы к определению сущности понятия "аграрные трансформации" в условиях новых рыночных преобразований. Освещены общественно-географические особенности многоукладности в сельском хозяйстве по классификационным и

типологическим признакам различных категорий хозяйств. Определены и проанализированы факторы, влияющие на развитие сельскохозяйственного производства в Волынской области и определяют направления трансформационных изменений в нем. Выявлено пространственные различия трансформационных изменений в производстве сельскохозяйственной продукции в разрезе основных категорий хозяйств: сельскохозяйственных предприятий, фермерских хозяйств, личных крестьянских хозяйств. На основе кластерного анализа осуществлена оценка и проведена типизация административных районов Волынской области по уровню развития сельскохозяйственного производства. Выявлены основные проблемы и намечены перспективы развития сельскохозяйственного производства в регионе в системе евроинтеграционных процессов.

Ключевые слова: трансформационные процессы, сельскохозяйственное производство, сельскохозяйственное предприятие, фермерское хозяйство, личное крестьянское хозяйство, агрокластер.

Summary

Sosnytska J. S. Modern Agricultural Transformation Processes (for example, Volyn Region). – Manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Candidate of Geographical Sciences, specialty 11.00.02 – Economic and Social Geography. – Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University. – Chernivtsi, 2015.

In the thesis the current state of transformation processes of agricultural production Volyn region. Studies theoretical and methodological foundations for the study of agrarian transformation processes. Deals with the social and geographical features various forms of management in agriculture through typology classification and characteristics of different categories of households. The analysis of key factors influencing the development of agricultural production and determine the direction of transformational changes in it. Revealed regional differences transformational changes in agricultural production by major categories of farms in agricultural production. The estimation and the classification of districts of Volyn region in terms of agricultural production. The basic outlines problems and prospects of development of agricultural production in the region in the European integration process.

Key words: transformation processes, agricultural production, agricultural enterprise, farm, private farm, ahroklaster.

Підписано до друку 27.01.2016 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк на різнографі. Обсяг 0,9 ум. друк. арк. 0,9 обл.-вид. арк.

Наклад 100 пр. Зам. 227. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк

(м. Луцьк, вул. Бойка, 1, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.